Časopis Národního muzea. Řada historická
Journal of the National Museum (Prague). Series Historia
184 • 3–4 • 2015 • (p. 27–32)

Mlýny a mlynáři ve folklorních sběrech Souboru lidových staveb Vysočina

Ilona Vojancová

Abstract: Mills and millers in the folk collections of the Vysočina folk architecture museum
This paper gives a brief overview of milling topics represented in various folklore genres. It is based on research at the Vysočina folk architecture open-air museum. Documents of non-material nature linked to the medium of water-powered technical structures bring a more complete overview of the people who lived there and the buildings themselves.

Key words: Mill – Miller – Supernatural Being – Folktales

Contacts: PhDr. Ilona Vojancová, Národní památkový ústav – pracoviště Soubor lidových staveb Vysočina; e-mail: vojancova.ilona@npu.cz

Mlýny a mlynáři se často objevují v syžetech různých druhů lidové i pololidové slovesnosti. Některým z nich jsou podrobně věnovány příspěvky jiných autorů. Na tomto místě se budu věnovat těm druhům lidové slovesnosti, které se nám podařilo zaznamenat při výzkumech sběrné oblasti muzea v přírodě Souboru lidových staveb Vysočina. Sběrná oblast muzea je zhruba vymezena spojnicí mezi městy Chrudim, Hlinsko, Polička a Litomyšl (Pardubický kraj). Příklady, o nichž se zmiňuji v tomto příspěvku, byly zachyceny především v lokalitách širšího okolí měst Hlinsko a Chrudim. Tedy v místech ležících podél toku řeky Chrudimky, případně jejích přítoků. Tato oblast je z hlediska dokumentace technických památek na vodní pohon důkladně prozkoumána, stejně jako celé východní Čechy. Především díky panu Luďku Štěpánovi. Nachází se zde rovněž velké množství technických památek na vodní pohon zpřístupněných veřejnosti.[1]

Výzkum slovesného folkloru provádíme od 70. let 20. století do současnosti. Věnujeme se především lidové próze, malým folklorním formám, divadelním hrám a dětskému folkloru.[2] V téměř všech uvedených žánrových skupinách nalezneme syžety s mlynářskou tematikou. Předmětem těchto sběrů, které provádí odborní pracovníci Souboru lidových staveb Vysočina, je jednak cílený sběr určitého žánru (místní pověsti, pohádky apod.), ale také mnohá sdělení získáváme například při zaznamenání *vyprávění ze života* zajímavé osobnosti (pamětníka, člověka se zají-

1 Luděk Štěpán – Magda Křivanová, *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*, Praha 2000.

2 Heslo *lidová slovesnost*, in: Lidová kultura, Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska, 2. svazek, Praha 2007, s. 488.

mavým životním příběhem, řemeslníka apod.), mlynáře či jiného řemeslníka. Vyprávění jsou nahrávána a následně přepisována. V archivu Souboru lidových staveb Vysočina jsou uchovávány přepisy vyprávění. Rovněž archivujeme rukopisy vzpomínek několika pamětníků. Z hlediska mlynářské tematiky jsou v našem archivu významné sběry od dvanácti vypravěčů-mlynářů, nebo jejich rodinných příslušníků. Záznam jejich vyprávění vznikl v souvislosti se sběrem informací o objektu konkrétního vodního mlýnu. Na základě materiálů uložených v archivu Souboru lidových staveb Vysočina vznikl tento příspěvek.

Mlynáři pravděpodobně budili pozornost okolí tím, že využívali ke své činnosti přírodní živly – vodu nebo vítr. Lidé mlynářům často přisuzovali nadpřirozené schopnosti. Možná to bylo způsobeno také tím, že mlynáři bývali obvykle lidé s určitým rozhledem, měli možnost setkávat se ve mlýnech s lidmi ze vzdálenějších míst. Při takových setkáních se vyprávělo a vyměňovaly se zkušenosti. Mlynáři se tak často svými postoji a rozhledem z vesnického společenství vymykali. Tím pochopitelně poutali pozornost okolí a takový zájem se odrážel i v lidové slovesnosti.

Obrázek 1 – Mlýn v expozičním areálu Veselý Kopec Souboru lidových staveb Vysočina (foto Jiří Woitsch, 2007).

Lidová próza

Rozdělení folklorních žánrů, které je dále použito, vychází z klasifikace obvykle používané v české folkloristice.[3]

Pověrečné povídky pojednávají o setkání s nadpřirozenými bytostmi. Některé druhy lidové slovesnosti se získávají obtížněji než ostatní. K takovým právě tato vyprávění patří. Těší nás, že v našem archivu máme zaznamenáno i několik pověrečných povídek, které se vztahují právě k prostředí mlýnů, případně dalším technickým stavbám na vodní pohon. Část získaných vyprávění je publikována v drobném tisku nazvaném Mlynáři a hastrmani, který byl vydán v roce 1989.[4] Uveřejněné povídky byly získány od osmi vypravěčů-mlynářů, případně jiných obyvatel mlýnů. Zařazena byla jen ucelená vyprávění. Kromě vodníků – hastrmanů, zde vystupují další nadpřirozené bytosti a jevy: ohnivý muž

3 Milan Leščák – Oldřich Sirovátka, *Folklór a folkloristika*, Bratislava 1982.

4 Ilona Vojancová, *Mlynáři a hastrmani*, Pardubice 1989, s. 32.

(*bohyvoň*), rarášek či světýlka. Někteří z vypravěčů se snažili připojit i krátká hodnocení či vysvětlení svého vyprávění. Například:

„…No tak vám teda povim vo těch bohyvoních, jak byli. Ten náš mlejn, Králova Pila, je takovej vosamocenej, vopuštěnej, a tak tam taky bejvaly tyhlecty nadpřirozený bytosti. Vono je to těžký dneska někomu vysvětlovat, vono těch příležitostí setkat se s nima už moc není…“[5]

Nebo:

„…Dneska už to nikdo nedokáže vysvětlit a prozkoumat, protože, jak sem povidal, není už ta příležitost. Ale táta ho viděl na deset metrů a nikdá na to nezapomněl, no tak sem vám to tady pověděl. Myslete si vo tom, co chcete… „[6]

Případně:

„…Vůbec si neumím vysvětlit, co to tenkrát mohlo bejt – nikdy víc sem to už neviděl, už se to nevobjevilo...“[7]

Zmíněná zajímavá vyprávění o setkáních s nadpřirozenými bytostmi byla často vyústěním mnoha setkání s uvedenými vypravěči, při nichž vzpomínali na zajímavé etapy svého života. Dokumentování *vyprávění ze života* nám přináší obvykle zajímavé informace o konkrétních technických stavbách na vodní pohon, o životě jejich obyvatel v nich a jejich zajímavých i každodenních osudech. Tato vyprávění jsou také samostatnou žánrovou skupinou lidové slovesnosti. V archivu SLS Vysočina jsou uloženy vzpomínky některých mlynářů či jejich potomků.

Humorky nalezneme i z prostředí mlýnů a života v nich. Jedná se o kratší vyprávění úsměvných příhod. Jednou z nejznámějších a nejrozšířenějších humorek je zřejmě vyprávění o tom, kterak si osoba přišedší do větrného mlýna přivázala kozu (dobytče) k lopatce mlýnu. Když se lopatky roztočily, vyzdvihly kozu do vzduchu. Mnohé humorky se věnují také krajánkům a záletným mlynářkám.

Malé folklorní formy

Některá *přísloví* se vážou k mlynářskému prostředí a zkušenostem. Připomeňme si:

To je voda na jeho mlýn.

Má něco za lubem…

Mele naprázdno.

Karel Václav Adámek uvádí i některá *zaříkání*, která se vázala k mlýnům a mlynářům.[8] Například zaznamenal představu o tom, jak je možné, aby mlynář poškodil jiného mlynáře:

„…mlynář v novém hrnku černou slepici zakopal na rozcestí ve čtvrtek po západu slunce, pak vše to opět v sobotu vzal a nalezl samé kosti, jež jinému mlynáři pustil na kolo. Tehdy se tomuto mlynáři při mlejně lámalo, a nežli jedno se spravilo, druhé se lámalo…“[9]

5 Tamtéž, s. 19.

6 Tamtéž, s. 20.

7 Tamtéž, s. 27.

8 Karel Václav ADÁMEK, *Lid na Hlinecku*, Praha 1900, s. 338.

9 Tamtéž, s. 349.

Dětský folklor

V dětských hrách, říkankách či rozpočítadlech se rovněž objevuje tematika z prostředí mlýnů a nadpřirozených bytostí toto prostředí obklopujících. V Hlinsku-Blatně nebo Trhové Kamenici si pamětníci vzpomněli na tato dětská rozpočítadla:

„Spadl kámen do rybníka,
trefil zrovna do vodníka,
vodník právě kabát šil,
když ho kámen uhodil.“

„An, cvaj, traje,
pojedem do ráje.
Co tam budem dělat?
Zlato, stříbro lámat.
Kam ho budem dávat?
Mlynářovic dcerce,
na zlatý věnce...“[10]

Další folklorní žánry

Prostředí mlýnů a mlynáři se objevují i v dalších folklorních žánrech například *písňových textech*. Chtěla bych se zmínit především o vánočních koledách, které byly publikovány opět Adámkem.[11]

„Bítovanský mlynář z louky,
namele krupice, mouky,
dá ji do Betléma,
by byla zásoba, je tam chudoba.
Chrašický pan mlynář praví,
že to korec žita spraví.
Napeče z něj chleba, dá ho do Betléma,
budiž jim chvála.“

Zajímavá je vánoční koleda z Herálce (okres Žďár nad Sázavou), která připomíná skutečná jména čtyř mlynářů z této lokality:

„Veselý vánoční hody,
Lumport by mlel, nemá vody.
Teplý se s ním pořád hádá,
že mu vody nedodává – po žlábku.
Kunc si opět naříká,
že mu voda přes hráz utíká,
a Přiklopil pořád pláče,

10 Archiv SLS Vysočina.

11 Karel Václav ADÁMEK, *Lid*, s. 81.

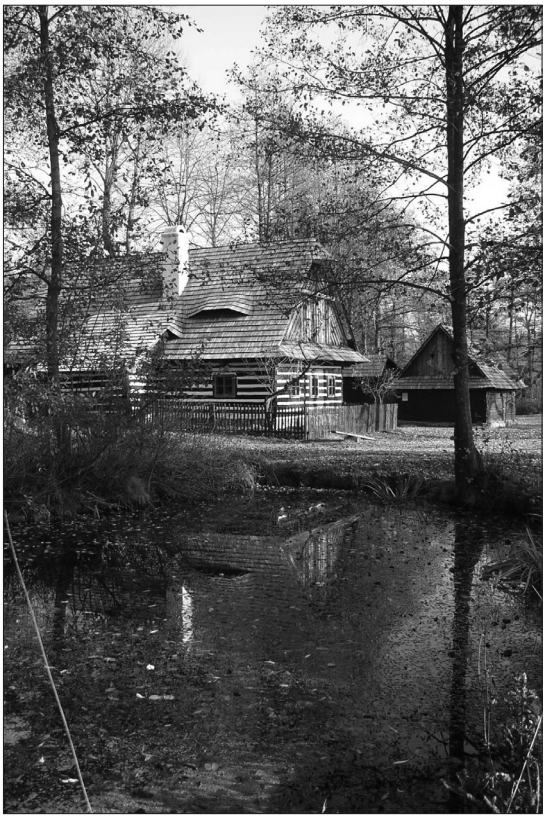

Obrázek 2 – Pohled na mlýn z Oldřetic v areálu Veselý Kopec SLS Vysočina.

že mu voda teče do sednice, pozpátku.[12]

Prostředí mlýnů a technických zařízení na vodní pohon se objevuje i v *lidových věrských představách*. Významné místo patřilo vodě padající z vodního kola. Lidé například věřili, že kdo se takovou vodou umyl před slunce východem na Velký pátek nebo Bílou sobotu, upevnil si zdraví a zlé síly k němu neměly moci. Také pokud byl někdo nemocný, měl se omýt touto vodou a zdraví se mu mělo vrátit.

Při našich výzkumech jsme zaznamenali *obyčeje spojené s mletím*, zde uvádíme alespoň některé z nich:

Před úplně prvním mletím v novém mlýnu se spustí mlecí zařízení naprázdno (větrný i vodní mlýn) – tím si prý chtěl mlynář zajistit zdar ve svém počínání.

Před prvním mletím po zimních měsících mlynář hodil několik hrstí mouky do náhonu, aby mu voda (případně vodník) neškodila.

U vodních mlýnů mlynáři na jaře sledovali pavouky, když se pavouci venku a ve mlýnici probudili, mlynáři připravili vodní kola a začínali mlíti, bylo určitě po zimě. [13]

K mlýnům se vázaly zvláštní *rodinné obyčeje*, které jsme zachytili ještě v 80. letech 20. století v aktivním povědomí: pokud zemřel mlynář nebo někdo z jeho rodiny, pustil se mlýn (větrný i vodní) naprázdno, aby se klapotem naposledy se zemřelým rozloučil.[14]

Závěr

Tímto stručným příspěvkem jsme chtěli upozornit na skutečnost, že prostředí mlýnů a dalších technických památek na vodní pohon přináší bohatství folklorních sy-

12 Tamtéž, s. 79.

13 Archiv SLS Vysočina.

14 Rozloučení se zesnulým posledním mlynářem z Královy Pily, obec Všeradov u Hlinska (okres Chrudim): Josef Stehno 1899–1980.

žetů. Výzkum tohoto prostředí by se tak neměl soustředit pouze na hmotné doklady, ale měl by být také věnován dokumentaci nemateriálních jevů lidové kultury. Díky tomu je možné lépe poznat život i práci obyvatel těchto staveb. Vyprávění pamětníků žijících či pracujících v těchto stavbách nám může přinést množství nových poznatků, v každém případě pomůže lépe pochopit souvislosti.